

De psychologie van totalitarisme

Onszelf niet verliezen in de massa om zin en verbondenheid te ervaren

De laatste decennia vergroot de greep van de overheid op het privéleven van het individu hand over hand. Het recht op privacy kalft af, (zelf)censuur neemt in sneltempo toe, de gezondheid van het individu wordt meer en meer een staatszaak, het aantal intrusieve acties door veiligheidsdiensten stijgt exponentieel. Een nieuw soort totalitarisme, geleid door bureaucraten en technocraten, staat volgens mij dichterbij de realiteit dan we denken. Centraal daarbij staat het absolute geloof in cijfers en de wetenschap, waarbij men actuele problemen, zoals seksisme, racisme, het klimaat en de coronacrisis, op een hypergecontroleerde manier tracht op te lossen. Door de toename van regels is er minder en minder ruimte voor subjectieve keuzes en vrijheid, en ontstaat er een pensée unique waarbij elke afwijkende stem als een bedreiging wordt beschouwd. Dit in combinatie met een gebrek aan sociale verbinding en zingeving creëert de ideale voedingsbodem voor een totalitaire staat.

Totalitarisme is geen historische toevalligheid. Het is het logische gevolg van een waanachtig geloof in de almacht van het menselijke verstand; het is het symptoom bij uitstek van de Verlichtingstraditie. Dit boek presenteert een glasheldere psychologische analyse van de historische opkomst van totalitarisme en het ermee verbonden fenomeen van massavorming. Het biedt daarbij ook een scherpe maatschappijkritische analyse van fenomenen als de woke cultuur, de klimaatbeweging en de angstcultuur die tot een hoogtepunt kwam tijdens de coronacrisis.

Het is vooral dit wat de wetenschap van de twintigste eeuw ons op verbluffende wijze getoond heeft: het kleine en het grote zijn met elkaar verbonden, alles maakt deel uit van een overkoepelend, complex en dynamisch systeem.

Om het verloop van een virale aandoening — en ruimer: gezondheid en geluk te begrijpen, moet men mens en maatschappij in ogenschouw nemen en de principes van de natuur in acht nemen. Op die manier dringen de grote vragen van het leven — naar het tweede plan verwezen door de mechanistische ideologie — zich weer naar voren: Wie zijn we als verlangende wezens? Hoe verhouden we ons tot andere mensen, tot ons lichaam, tot genot, tot de natuur, tot de dood? Wat is onze plaats in de natuur?

Op die vragen bestaat nooit een definitief antwoord. De antwoorden erop moeten in elke nieuwe situatie door elke mens opnieuw worden geformuleerd en ze kunnen nooit definitief-rationeel worden bepaald.

Het eindpunt van wetenschap is geen perfect rationeel begrip en controle over de werkelijkheid; het is veeleer het definitief aanvaarden dat er grenzen zijn aan de menselijke ratio, dat het weten niet de mens toebehoort, maar in het ruimere systeem moet worden gesitueerd waar de mens deel van uitmaakt.

We stuiten hier op een interessant spanningsveld. Aan de ene kant kun je de ontwikkeling van de wetenschap zien als een gestage groei van rationele kennis. Van steeds meer fenomenen wordt inderdaad duidelijk aan welke wetmatigheden ze gehoorzamen. Maar aan de andere kant kun je het verloop van wetenschap ook zien als een proces dat naar een a-rationele kern in de dingen voert, naar iets dat zich onttrekt aan het menselijke verstand. En

dat iets is niet zomaar een verwaarloosbaar klein aspect van de zaak, het is de essentie van het leven.

Het is op dat niveau dat we kunnen begrijpen dat, naarmate de rationalisering van de wereld zich verder doorzet, de mens ook steeds meer het gevoel heeft dat de essentie van het leven hem ontglipt en dat hij steeds meer met ervaringen van zinloosheid, angst, psychisch onbehagen en frustratie geconfronteerd wordt.

Het valt te verwachten dat de reeks crisissen waarin we ons bevinden, de inconsistenties in de mechanistische ideologie en het falen van de erbij aansluitende, pseudo rationale remedies steeds duidelijker zichtbaar zal maken en een bepaalde groep mensen steeds helderder zal zien wat ook de grondleggers van de wetenschap al zagen: het wezen van de dingen is niet rationeel kenbaar en de werkelijkheid kan niet worden gereduceerd tot mechanistische schema's.

We kunnen de essentie van het leven dan eindelijk gaan zoeken waar ze echt te vinden valt: in datgene wat altijd maar weer aan rationalisering en mechanisering ontsnapt, in datgene wat uit een gesprek verdwijnt als je het digitaliseert, in het verschil tussen de moederschoot en een artificiële kunststof baarmoeder, in het verschil tussen de warmte van een elektrische verwarming en deze van een houtkachel, enzovoort.

De tocht van de wetenschap eindigt niet zozeer in een superieur weten, maar in een soort socratische bescheidenheid. Een mens die hem ver genoeg heeft afgelegd, beseft beter — hij weet — dat elke rationale kennis relatief is en vreemd blijft aan de essentie van het object dat hij probeert te be-grijpen.

Aan het einde ervan wacht een ontmoeting met iets dat niet met logica en ratio te vatten is. De grote geesten van de wetenschap hebben op veel verschillende manieren van die ontmoeting getuigd. Einstein sprak graag over het ongrijpbare mysterie dat hij overal in het universum aantrof en over de wonderbaarlijke structuur van de realiteit, Niels Bohr begreep dat poëzie meer greep heeft op het Reële dan logica.

Het ultieme weten bevindt zich buiten de mens. Het sluimert in de dingen. En de mens ontvangt het door als een snaar mee te trillen op de frequentie van de dingen. En hoe meer de mens vooroordelen en overtuigingen opzij kan zetten, hoe zuiverder hij kan meetrillen met de dingen rondom hem en een nieuw weten kan ontvangen.

De verbondenheid met de Ander en de wereld, het resoneren met het ruimere geheel, heft de benauwde begrenstheid van het Ego op. Letterlijk: in de mate waarin men zich kan verbinden met wat zich buiten zichzelf bevindt, overstijgt men de eigen grenzen en wordt de eigen ervaringswereld verruimd naar een existentie die zich in tijd en ruimte eindeloos uitstrekt. De resonantie met het grotere zorgt dat men participeert in de tijdloosheid van het universum, dat men trilt als een riet in de eeuwige lucht van het 'even.

Een rationeel wereldbeeld belet ons niet om het irrationele de vrije loop te laten. Integendeel, het belet ons om de irrationaliteit te erkennen. En als dusdanig krijgt ze groteske proporties. De mens daarentegen die de limieten van zijn verstand kent, wordt gewoonlijk minder verwaand en menselijker, meer in staat om het andere anders te laten zijn. Als zijn verstand stopt met schreeuwen, hoort hij dat de dingen des levens hun eigen verhaal murmelen. Hij beseft dat hij ook zelfrecht heeft op zijn eigen verhaal.

De wetenschap dat geen enkele logica absoluut is, is de voorwaarde voor mentale vrijheid. Het gat in de logica opent letterlijk een ruimte voor een eigen stijl en voor de drang tot creatie. "Al scheppend werd ik gezond" — zo beschreef Goethe zijn medicijn tegen de kwaal die het leven is. Zou het misschien ook werken bij een virale infectie?

Die remedie zorgt er alleszins voor dat we het recht op vrije meningsuiting en het zelfbeschikkingsrecht kunnen huldigen zonder ons door elkaar bedreigd te voelen. Ze draagt het vermogen in zich om angst, onbehagen, frustratie en agressie te milderen, zonder dat we daar een vijand voor nodig hebben. Dat is het punt waarop we onszelf niet meer moeten verliezen in de massa om zin en verbondenheid te ervaren, dat is het punt waarop de winter van het totalitarisme wijkt voor een lente van leven.

Mattias Desmet